

БАДИЙ ИДРОК ВА НАВОИЙ ОБРАЗИ ТАДРИЖИ

Муҳаммаджонова Г.

Филология фанлари номзоди, доцент,
Фарғона давлат университети

<https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue03-a1>

Аннотация: Мақолада ижодкор инсон образининг муаллиф ғоявий-бадий ниятини ёритишдаги роли буюк мутафаккир, шеърят мулкининг султони Алишер Навоий тимсоли мисолида ёритилган. Ўзбек адабиётда Навоий образининг тадрижи Исажон Султоннинг “Алишер Навоий” асари ва унга қадар яратилган романлар қиёси асосида ўрганилган. Ижодкор инсон руҳиятини ёритишда поэтик усул ва воситаларнинг функцияси бадий таҳлиллар асосида далилланган.

Калит сўзлар: ижодкор инсон, Навоий образи, ижодкор руҳияти, тарихий ҳақиқат, бадий идрок, пейзаж, бадий синтез, нур ва ранг, рамзийлик, туш эпизоди.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ОБРАЗА НАВОИ

Муҳаммаджонова Г.

Аннотация: В статье освещается роль образа творческой личности в освещении идейно-художественных замыслов автора на примере великого мыслителя, султана поэтического достояния Алишера Навои. Развитие образа Навои в узбекской литературе изучается на основе произведения Исаджона Султана «Алишер Навои» и сопоставления романов, созданных до него. На основе художественного анализа доказывается функция поэтических методов и средств в освещении творческой психики человека.

Ключевые слова: творческий человек, образ Навои, творческая психика, историческая реальность, художественное восприятие, пейзаж, художественный синтез, свет и цвет, символизм, эпизод сновидения.

ARTISTIC PERCEPTION AND RISING IMAGE OF NAVOI

Muhammadjonova G.

Abstract: The article highlights the role of the image of a creative person in illuminating the author's ideological and artistic intentions on the example of the great thinker, the sultan of poetic property Alisher Navoi. The development of the image of Navoi in Uzbek literature is studied on the basis of Isajon Sultan's work "Alisher Navoi" and the comparison of novels created before him. The function of poetic methods and means in illuminating the creative human psyche is proved on the basis of artistic analysis.

Keywords: Creative man, image of Navoi, creative psyche, historical reality, artistic perception, landscape, artistic synthesis, light and color, symbolism, dream episode.

Кириш

Хориж ва ўзбек адабиётида Алишер Навоийдек даҳо шахсиятининг бадий талқинларини турли жанрларда кўплаб учратиш мумкин. Ўзбек насрида, хусусан, романнависликда бу борада анчайин тажриба бор. Исажон Султоннинг китобхонларга тақдим этган «Алишер Навоий» романи буюк тарихий шахслар образини яратиш аъъаналарига издошликнинг намунасидир. Роман шу кунга қадар Навоий тўғрисида яратилган сара асарларнинг услуб хоссаларини ўзида синтезлаганлиги билан аҳамиятга молик. Ундаги воқеликлар тарихий ҳақиқатга мос хронологик изчилликда берилади. Бу Ойбекнинг «Навоий» романи[1]га хос услубни ёдга солади. Асардаги баёнчи мавқеи ва унинг баён услуби ҳам айни роман билан муштараклик касб этади. Ойбекнинг романида драматик ҳолатларга кенг ўрин берилгани ҳолда қаҳрамонлар характери ривож, моддий ва маънавий қимматлар, инсон ва жамият муносабатларидаги зиддиятлар ёрқин ўз ифодасини топган. Диалог ва монологлар воситасида руҳий ҳолатлар теран ёритилади. «Алишер Навоий» романида эса драматизм ҳолатлари у қадар кучли эмас, нисбатан баёнчилик устувор. Навоий асарларига мурожаат, улардан парчалар келтирилиши, лирик кечинмаларга кенг ўрин берилиши, лирик талқинлар эса Омон Мухторнинг «Навоий ва рассом Абулхайр» диалогияси[2] услуби билан муштаракликни кўрсатади. Навоий шахсиятини унинг асарлари тадқиқоти ва таҳлили орқали ёритишга уринган Омон Мухтор мутафаккир асарларидан

парчалар бериш орқали давр руҳиятига мос фалсафий-эстетик қарашлар, шарқона ахлоқ, тарих ва қисмат талқинида муаллиф концепциясини намоён этади. Ойбекнинг романида Навоий сиёсий арбоб, комил инсон, халқ учун фидоий шахс сифатида талқин этилади. Омон Мухторнинг романида эса Навоий ижодкор инсон, сўз заргари, инжатабиат шоир, улуғ мутафаккир тимсолида гавдаланади. Муаллиф ижодкор инсон(Навоий)ни ижодкор шахс (мусаввир) нигоҳидан кашф этишга уринади. Ҳар бир асарда муаллиф «мен»и яшабини инobatга олсак, ёзувчи Омон Мухтор Навоий аслиятини ҳам ёзувчи, ҳам мусаввир нигоҳидан синтезлашган ҳолда идрок этишга муваффақ бўлган. Яъни улуғ мутафаккир Навоийнинг қалб кечинмаларини, тафаккур дунёси ва бадий идрокини, руҳий изтироблари ва ҳаёт хулосаларини, одам ва олам англамини кенг кўламда ифода этиш йўлида бадий синтездан унумли фойдаланади. Асарда Навоий ҳақидаги ҳаёт ҳақиқатлари билан бирга бадий тўқима, халқ орасидаги ривоятларга ҳам кенг ўрин берилган. Умуман, инсоният тарихида буюк шахс, даҳо ҳисобланган Навоийнинг оламини ақл закosi ва ҳиссий англамлари билан кашф этишга уринади.

Асосий қисм

Исажон Султоннинг «Алишер Навоий» романи[3]да бадий ифоданинг хотира баён, лирик чекиниш, психологик кечинма, пейзаж тасвиридан унумли фойдаланилган. Бола Алишернинг соҳир дунёси худди Навоий асарларида умрнинг тўрт фаслини эътироф этганидек, аста-секин ўсмирлик олами,

Филология / Филология / Philology

ўрта ёш мураккабликлари ва кексалик фалсафаси билан алмашилиб боради. Асар лирик чекинишларга бой. Лирик-ҳиссий талқинлар асарга назмга хос хусусият бағишлаган.

Бадиий ифодада акс этган мифик қарашлар, туш эпизодлари, ранг ва нурнинг мажозий талқинлари тарихий шахслар ва тарихий воқеликлар силсиласида ўрта асрлар ижтимоий-адабий, сиёсий қиёфасини образли ифодалаб беришга хизмат қилган. Романнинг уч ўрнида думли юлдуз билан боғлиқ эпизод бор. Бу эпизод асардаги кейинги воқеликларда Навоий тақдиридан башорат вазифасини бажаради. Умуман олганда, асардаги бир неча ўринларда муаллиф космогоник қарашларга таянади ва уларга муҳим бадиий-эстетик вазифа юклайди. Бу Навоий асарларида, хусусан, “Хамса”да кенг ўрин берилган фазовий олам, коинот, космогоник талқинларга, аниқроғи, Навоий услубига ҳамоҳангликни юзага келтирган. Шунини алоҳида эътироф этиш лозимки, Навоий асарларида космогоник талқинлар алоҳида ўрин тутди. Бунда мутафаккирнинг Самарқандда илми нўжумдан олган таълими кўл келганлиги шубҳасиз. Навоийнинг бадиий маҳоратига хос бу жиҳат хусусида алоҳида тадқиқотлар олиб борилган, адабиётлар яратилган [4]. Яъни мутафаккир оламнинг тузилиши, осмон жисмлари, самовий ҳодисалар тавсифи асосида олам ва одам, ҳаёт ва ўлим, ҳаёт фалсафасини кенг масштабда бадиий идрок этади. Тенгсиз коинот аро кичик бир зарра – инсоннинг олам ичидаги олам – ички дунёси, туйғу ва кечинмаларини таъсирли ифодалайди. Кичик олам ва катта оламнинг ўзаро боғлиқлик узвини эътироф этади. Исажон Султон Навоий асарлари руҳиятига мос тарзда айна бадиий

талқинларга кенг ўрин беради. Бу усул нафақат рамзий-фалсафий фикр ифодалаш, балки келгуси воқеликлар ривожини таъминлаш, башорат функциясини ҳам бажарган:

“Ҳақиқатан ҳам ўзга юлдузлар оралаб ёруғроқ бир юлдуз учар, қуйруғи тикка кўтарилган эди.

– Во ажаб! – деб ҳитоб қилди Мирсаид Кобулий. Думли юлдузнинг кўринмоғи киши ўғлига садоқат ё фалокат олиб келиши кишининг буржи, буржларнинг фалак тоқидаги вазияти ва юлдуз думининг қай тарзда эканига қараб башорат қилинишидан хабардор эди... Қаранг, юксалгандан юксалмоқда. Барча юлдузларни қуйида қолдириб учмоқда!” [5]

Асарнинг уч ўрнида келтирилган юлдуз учиш ҳодисаси сўз санъатидаги тенгсиз юлдуз Навоий тақдиридан башорат вазифасини бажариш баробарида кейинги воқеликларга ишорат беради. Биринчи эпизодда Алишер ва Мирсаид Кобулий диалогларида мазкур ҳодиса моҳияти очиқланган бўлса, кейинги икки эпизодда вояга етган Навоийнинг ички монологларида ҳиссий кечинмалари хотира-баён асосида тавсифланиши баробарида ижодкор инсон руҳияти, Навоийнинг ижод психологияси очиб берилади.

Асарда психологик ҳолатлар пейзаж орқали яна-да равшанлашган. Пейзажни мусаввир сингари нур ва ранглар уйғунлигида яратилиши асар пафосини бадиий воқеликлар билан гўзал уйғунлаштирган. Одатда нур ва ранг поэтик ифоданинг таъсирчан омиллари сифатида бадиий адабиётда муҳим ўрин тутди. Бу каби бадиий синтез доирасида яратилган тасвирлар Навоий даҳоси яшаган давр – ўрта асрлардаги сиёсий бухронлар,

Филология / Филология / Philology

ижтимоий муаммолар, халқ ҳаётининг оғир онларини тўлақонли ва жонли ифодалашга имкон беради:

“Боягина оламга аланга сочган қуёш олови сўнаёзган, қоқ тиккада оппоқ ловуллаган кун тобора сариққа ўзгариб, ниҳоят қирмизи тус олган, қараган кўзга ловуллаётган гардишию теграсидаги қизил алангаси яққол кўринади. Қарши тараф кўз етмас олисларга қадар ясланиб кетган, ажабки, Чўли Ироқ шарқи эса қоронғулашган ва қуюқлашган, ажабки, бу масканлар туни қора эмас, балки кўкимтир тусда бўлиб, у ерда ҳозиргина бир юлдуз ожизона милтирай бошлаган эди”.

Буюк саркарда Амир Темур ҳокимиятининг сўнги, “қуёш олови сўнаёзган” даврида ҳокимият, тож-тахт учун аёвсиз курашлар туфайли тўкилган ва тўкилаётган қонлардан шафақнинг “қирмизи” тус олиши, урушнинг “қирмизи алангаси” сабаб Чўли Ироқнинг “қоронғулашган ва қуюқлашган” табиати тасвирида димиққан ва аёвсиз, шафқатсиз жанглардан зада бўлган халқнинг руҳияти мужассам. Айни шу сиёсий-ижтимоий муҳитда халқ нажоткори, туркий тил ҳалоскори, шеърят мулкининг султони, сўз оламининг шери Алишернинг пайдо бўлиши бўғилган муҳитдаги ягона илинж – умид юлдузи эди. Мазкур пейзаж сиёсат оламида ва маданий ҳаётда янги бир сиймонинг кириб келишини таъсирли ифодалаб беради.

Мусаввируна яратилган пейзаж тасвирий санъатдаги пейзаж жанрига хос лавҳалар, улардаги ранглар жиловини ёдга солади. Рангларда яширинган рамзий-мажозий маъно, воқеликка, ҳолатга муаллиф позицияси ва эмоцияси, рангларнинг бадиий-эстетик функцияси ёзувчининг бадиий

маҳоратидан дарак беради. Нур ва ранг уйғунлигида анланган бадиий воқелик, руҳий ҳолат кино асари сингари эстетик таъсир ва романтик кайфиятни юзага келтиради. Ёзувчи бадиий-эстетик тафаккури ўлароқ яратилган мазкур лавҳалар асарнинг образлилиги, таъсирчанлигини таъмин этади. «Ранг-олима С.Н. Суздальцева таъкидлаганидек, – ўзида мураккаб табиий-маданий, эстетик-коммуникатив ва фалсафий-эстетик феномен намоён қилади. Ранглар қимматли, белгили, рефлексив, эмоционал-коммуникатив, этник жиҳатдан, диний, сиёсий томондан хосланганлик» [6] каби қатор хусусиятларни акс эттиради. Бадиий адабиётда, хусусан, айни романда рангнинг фалсафий-эстетик функциясини алоҳида эътироф этиш лозим.

Романнинг “Қизил, сориғ, яшил...” деб номланган бўлими ижод палласи тасвирини акс эттиргани билан эътиборга молик. Навоий қаламига мансуб шу номдаги машҳур ғазалнинг мазмун-моҳияти, унда ифодаланган лирик кечинма асосига қурилган бўлим кучли лиризмни мужассам этган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Ойбек реалистик тасвир тамойиллари асосида Навоийнинг ташқи хатти-ҳаракатлари динамикаси орқали унинг маънавий олами, шахсиятини очиб берган бўлса, Омон Мухтор Навоийнинг асарларида ифодаланган ғоявий-фалсафий қарашлар асосида мутафаккир руҳият оламини англаш жараёнини яратади, яъни ижодкор инсон – мусаввирнинг ижод оламидан унинг бадиий идрок онларини тасвирлайди. Демак, Навоий образининг тадрижи ташқи ҳаракатлар динамикаси талқинидан Навоий асарларидаги умуминсоний ғоялар

Филология / Филология / Philology

асосида уни бадий идрок этиш сари ўсиб боради. Бошқача айтганда, туйғулар ва тафаккур динамикаси, ички олам тасвири етакчи ўринга ўтади. Исажон Султон услубининг ўзига хослиги, романнинг бадиияти шундаки, унда бевосита ижод онлари, илҳом жараёнлари ҳам кучли лирик пафос билан тасвирланади. Асарда бола Алишер, ўспирин Алишернинг ижод онлари ҳиссий-лирик ифода этилади. Мазкур бўлимлар ҳам айна қайноқ ижод палласи акс этгани билан аҳамиятлидир. Кучли рамзийлик асосига қурилган, ҳиссий тўйинтирилган тасвирлар сўз санъати, мусиқа ва тасвирий санъат уйғунлигида акс эттирилгани билан ҳайратланарлидир.

“Айни чоғда шом саждасига юмалаган қуёшнинг тавбадан қизариши, кўк тоқида уюлган кўкимтир булутлар остидаги сариқлик ва юксак тоғ устидаги яшиллик уч рангнинг самовий аксидай туюлди. Тангри таолога яратган қизил, сариқ ва яшил мўъжизаларининг бундай ажойиб силсиласи йигитча онгида ажойиб ларза пайдо қилди.

Куз санъатида теваарак ёқутдек товланарди. Қуёш нурлари қатида учиб келган ранго-ранг ёғду қушлари ёнбағирлардаги анвойи боғлар узра қанот қоқиб, қавс семурғининг упкарлари тушган жойлар олтин тус олди. Бу сўзсиз жилвалар мусиқадай жонли бўлиб, гўзал ва ғаройиб товланишлари йигитча ҳаёлида оҳангу сурат ва таассуроту ҳайрат бирлашиб матлаъга айлана қолди:

Хилъатин то айламиш жонон қизил,
сориг, яшил,

Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил,
сориг, яшил”.

Лиризм пафоси асосига қурилган ижоднинг экстаз ҳолатлари айна илҳом

палласига мос жўшқин руҳий ҳолатга, бадий-эстетик таъсирчанликка йўғрилгандир. Куз табиатига уйғун ўлароқ инсон умрининг куз палласида тафаккур ва ақл тиниқлиги, фикрлар қуюқлигининг ёқутга менгзаниши, “саждага юмалаган қуёшнинг тавбада қизариши” каби бетакрор ташбеҳлар инсон руҳиятининг энг нозик паллаларини акс эттириши билан ғоят таъсирлидир. Мумтоз адабиётда инсон умрини йил фасллари менгзаниши образли тасвирлардан биридир. Навоий “Ҳазойин ул-маоний”га шундай тартиб бергани ва асарларида ҳам айна қараш етакчи омил эканлигини инобатга олсак, ушбу ғазал умр мазмуни ва ҳаётнинг турфа ранглари, фасллари ўзида мужассам этган фалсафий асар эканлигини яна бир бор эътироф этиш мумкин. Ғазалнинг яратилиш жараёни, ижод палласи бадий таҳлиллар билан уйғунликда қурилган. Бу ўринларда муаллиф “мен”и, муаллиф ёндашуви ва талқинлар ҳам яққол сезилади. Яъни ижодкор сифатида муаллиф Навоий руҳиятини ўз руҳий-эстетик ҳолати билан боғлаб акс эттиради.

“Ҳа, бир хазина шундай яралди. Йўқдан бор бўлди деманг, чунки у бордан бор бўлди. Шу дамгача онга сингган билимлар, манзаралар, туйғулар сўзга айланди, саф-саф тизилди, мавж-мавж оқиб, саф-саф безалди ва ғазал шаклини олди. Оламда шеър ҳодисаси рўй берди, янги ғазал дунёга келди. Энди унга ким қандай қиймат берар экан?”

Фалсафий хулоса, ҳиссий-эмоционал нутқ, поэтик такрорлар оҳанги асосида яратилган ифода жўшқин лирик кечинмани акс эттирган. Шунингдек, бир бадий асарнинг, шеърнинг яратилиш босқичлари – таъсирланиш, бадий идрок, ижод тўлғоғи, ижод жараёни, адабий-руҳий

Филология / Филология / Philology

ҳосила – асарнинг яралиши ва унинг китобхон олдида қандай баҳо олиши мумкинлиги тўғрисидаги ҳадиклардан иборат руҳият лаҳзалари образли тасвирланади. Бу билан нафақат Навоийнинг, балки ижодкор инсоннинг руҳий олами, “ижодий бўшаниш” онлари умумлашма тарзда таъсирли ифодаланади. Муаллиф Исажон Султоннинг бошқа муаллифлардан фарқли ютуғи унинг айни жўшқин ҳиссиётларга тўла илҳом онларини ифодалай олганлигида кўринади. Тўғри, уларнинг барчасида ҳам ижодий руҳ, эстетик таъсир устувор дея олмаймиз. Аммо ижод онларидаги ҳиссиётлар, ижод лаззати бевосита китобхонга ўз таъсирини ўткази олиш қувваи ҳофизасига эга. Шу маънода муаллифни табриклаш мумкин.

Навоийнинг хасталикда иситма аралаш битган ғазали – шеърнинг туғилиш жараёни ҳам, ёхуд бошқа асар ва ғазалларнинг дунёга келиш онлари тасвирлари ҳам ижодкор шахс бадиий-эстетик тафаккури даражасини, ижодий қобилияти, руҳий оламининг рангин кўринишларини ифода этувчи эпизодлардир. Мазкур воқелик ва эпизодларда Навоий ижодий тафаккури, ижод онлари кайфияти, руҳий эврилишлари, изтироблари босқичма-босқич жамлана бориб, яхлит равишда ижодкор инсон – даҳо Навоий қиёфасини намоён этади.

Роман алоҳида номланган бўлимлардан иборат бўлиб, уларнинг номланишида ҳам ижодий таъсирланиш сезилади. Роман Навоий асарлари тартибланишига монанд 4 қисмдан иборат ва улар “Ҳазойин ул-маоний”даги бўлимлар номлари билан аталади: 1. “Ғаройибу-с-сиғар”; 2. “Наводиру-ш-шабоб”; 3. “Бадоеъу-л-васат”; 4. “Фавойиду-л-кибар”. Бу қисмларда

Навоий умрининг фаслларига доир тарихий-бадиий воқеликлар жамланган. Муаллиф тарихий ҳақиқатни ёритишда Навоий ҳақидаги тарихий манбаларга, замондошларининг хотираларига таянади [7] ва улардан ўз ғоявий-бадиий ниятига монанд бадиий олам яратади. Асар лирик чекинишларга бой. Ижод палласи, илҳом онлари акс этган ўринлар номидан тортиб, бадиий талқинларга қадар кучли экспрессив таъсирга эга. Романда Навоий ижоди ва ижод билан даҳлдор бир неча бўлимлар бор: “Мантиқу-т-тайр”, “Чўли Ироқ”, “Оразин ёпқоч”, “Олам аҳли билингизки...”, “Хамса” қувончи, “Садди Искандарий”, “Ҳазойину-л-маоний”, “Лисону-т-тайр”, “Маҳбубу-л-қулуб”. Мазкур бўлимларда ижод ва илҳом онлари, ижодкор руҳияти тасвирланиши баробарида асарда илгари сурилган бадиий ғоя, бадиий-фалсафий қарашлар талқинига ҳам эътибор қаратилган. Романнинг лирик талқинларга бойлиги уни В.Короленконинг “Кўр мусиқаши” [8] лирик қиссаси сингари лирик роман дея аташга имкон беради. Баён услуби ҳам шунга монанд бўлиб, ташбеҳларга, поэтик такрорлар, ҳиссий-эмоционал сўзларга бойлиги билан ўзига хослик касб этади.

Хулоса

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, ўзбек адабиётида Навоий сиймосининг бадиий талқини кўп йиллик тажрибага эга бўлиб, маърифий, бадиий-эстетик, фалсафий аҳамиятга эга. Ижодкор шахс (ёзувчи) томонидан ижодкор инсон (Навоий) руҳий оламини турлича идрок этилиши натижаси ўлароқ буюк мутафаккир маънавий оламга теранроқ кириб бориш, даҳо интеллектини ёрқинроқ ифодалаш усуллари яратилди. Бу борада Исажон Султоннинг “Алишер Навоий” романи

Филология / Филология / Philology

эътирофга лойиқ бўлиб, у ижод психологиясининг бадиий ифодаси асосига қурилган характерли романдир. Муаллиф мураккаб бадиий талқин ҳисобланган ижод ва илҳом онларини маҳорат билан тасвирлаб шоир Навоий сийратини муваффақиятли кашф қила олган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ойбек. Навоий. – Т., “Шарқ”, 2012.
2. Мухтор Омон. Навоий ва рассом Абулхайр. – Т., “Шарқ”, 2006.
3. Султон Исажон. Алишер Навоий. – Т., “Адабиёт”, 2021.
4. Азизов С. Алишер Навоий асарларида фалакиёт сирлари. – Т., “Ўзбекистон”, 2018.
5. Султон Исажон. Алишер Навоий. – Т., “Адабиёт”, 2021. Б.60.
6. Суздальцева С.Н. Значение черного цвета в европейской эстетико-хроматической традиции. Автореферат канд. философских наук, – М.: 2010.(www.dis.cat).
7. Навоий замондошлари хотирасида. Тўплам. – Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр. 1985.
8. Короленко В. Кўр мусиқачи. –Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи., 2016.